

میراث اسلامی هند

غلامرضا جلالی

بنیاد پژوهشهای اسلامی - مدیر گروه تراجم و انساب

چکیده

تاریخ دریافت: ۱۳۸۹/۱/۲۲ - تاریخ پذیرش: ۱۳۸۹/۲/۱۳

بخش قابل ملاحظه‌ای از فرهنگ و معارف بشری در فرایند سفرهای علمی - سیاحتی شکل می‌گیرد. نوشته حاضر گزارش سفری است که نویسنده در مدت اقامت خود در هند و دیدارهای علمی با اشخاص مختلف از جمله دکتر نجفی راینز فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در هند و دکتر خواجه‌پیری (مسئول مرکز نور) و آشنایی با فعالیت‌های رایزنی جمهوری اسلامی داشته، که آن را مکتوب نموده است. ایشان بر این نکته اهتمام دارد که سرزمین تاریخی هند وام‌دار تمدن بزرگ اسلامی است.

کلیدواژه‌ها: کشور هند، شیعیان، میراث اسلامی، رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران.

صیقل داد.

با این نگاه است که روز ۱۴ بهمن ۸۸ همراه تنی چند از دوستان اعضای هیأت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی به سمت هند پرواز کردیم. از اوّلین جاهایی که در دهلی بازدید شد بنای یادبود مهاتما گاندی بود؛ بنایی سرسبز، زیبا و در نهایت سادگی. جایی که هر بیننده‌ای را به یاد رهبر آزادیبخش هند

سفرها عموماً زاده می‌شوند، ولی ساخته نمی‌شوند. سفرهای از نوع دوم سفرهایی هستند که منشأ ارادی دارند و از سرچشمه‌های آگاهی و خردورزی تغذیه می‌کنند. بیم آن است که این سفرها با کوچک شدن و یکسان شدن جهان از میان بروند. پس تا فرصت هست باید سفرها را ساخت و دل را به آن سپرد و با دستاوردهای آن خود را

می‌اندازد؛ مردی که شعاع تفکرش همراه با معرفی چهره‌هایی چون جواهر لعل نهرو و رومن رولان به فراسوی مرزهای هند راه یافت.

روز ۱۶ بهمن عازم شهر جیپور (Japur) شدیم؛ شهری که در گذشته آمر (آسمان) خوانده می‌شد. در جیپور قلعه آمر (Jaleb Chowk) و قصر شهر (The city palace) بسیار زیبا و دیدنی است. دو روز بعد در آگرا بودیم. در چهل کیلومتری آگرا قصر فاتح‌پور (FATEHPUR SIKRI) قرار دارد. این قصر به دستور اکبرشاه (حکمرانی ۹۶۳-۱۰۱۴ ق) سومین و برجسته‌ترین حکمرانان گورکانی هند، بر فراز تپه‌های سنگی بنا شده است. اکبرشاه پس از ظهیرالدین محمد بابر (۸۸۸-۹۳۷ ق) و پسرش نصیرالدین محمد همایون (۹۱۳-۹۶۳ ق) به قدرت رسید.

عبادت‌خانه و محل جلوس سلیم چشتی عارف بنام در این قصر قرار دارد. این بنای عظیم مشتمل بر مسجد و مدرسه‌ای است که در آن‌ها به نیایش می‌پرداختند و کودکان فارسی می‌آموختند و شعرا مشاعره می‌کردند. هنوز بقایای اشعار فارسی را در کنار و

گوشه رواق‌ها می‌توان دید.

اکبرشاه دستور داد تا شماری از دانشمندان دربارش از جمله شیخ مبارک، ابوالفضل علامی، عبدالقادر بدایوی، عبدالرحیم‌خان خانان، شاهکارهای ادبی زبان‌های گوناگون را به زبان فارسی برگردانند. او مدت پانزده سال در این قصر می‌زیست و پس از آن در آگره حضور یافت و پس از اکبر، به ترتیب جهانگیر، شاه‌جهان همسر ممتاز محل و اورنگ‌زیب به قدرت رسیدند. پس از مرگ اورنگ‌زیب قدرت خاندان گورکانی و مغولان هند رو به افول گذاشت و اسباب نفوذ کمپانی‌های غربی در هند فراهم آمد.

شهر آگرا با نام تاج‌محل و عشق «شاه‌جهان» به «تاج‌محل» شناخته شده است. این شهر در ۲۰۰ کیلومتری جنوب دهلی نو و در منطقه اوتارپرادش واقع شده است. تاج‌محل با چهار باغ ایرانی آراسته و در کنار رودخانه جامو آرمیده و در دو پهلوئی آن مسجد و مهمان‌خانه‌ای با مرمر قرمز ساخته شده است. گفته می‌شود استاد عیسی و امانت‌خان شیرازی از معماران این بنای زیبا بوده‌اند. مکان‌های دیگری که ما موفق شدیم

از آن‌ها بازدید کنیم، قلعه سرخ آگرا، حوض جهانگیر، محل زندگی جهانگیر، مسجد مینا و دادگاه جهانگیر بود. مزار قاضی نورالله شوشتری نیز در آگرا قرار دارد. همه مسلمانان و هندوها به دانش و بزرگی ایشان باور دارند و به زیارت قبرش می‌روند در کنار مزار قاضی یک مجتمع علمی مشتمل بر مدرسه و کتابخانه و موزه در حال ساخته شدن است. در ایام سالگرد قاضی از سراسر هند بیش از صد هزار نفر به زیارت مزار او می‌آیند.

دیدار با مسئول مرکز نور

روز بیستم بهمن بار دیگر به دهلی برگشتیم و با دکتر مهدی خواجه‌پیری دیدار داشتیم. ایشان با گرمی از گروه استقبال کرد. او از چهره‌هایی است که در احیا و بازسازی نسخه‌های خطی شبه‌قاره هند نقش برجسته‌ای دارد. پروفیسور عابدی دانشمند و کتاب‌شناس معروف هند از جمله کسانی است که با ایشان همکاری دارد.

دکتر خواجه‌پیری، به درخواست ما گوشه‌هایی از فعالیت‌های خود را چنین توضیح داد: استاد عطاردی قبل از

استقلال هند به توصیه علامه امینی، مؤلف *الغدیر* به این کشور آمده بود. علامه فرموده بود به سید ابوالحسن حافظیان مراجعه کنید؛ او کلید هند است. حافظیان در کراچی به استاد عطاردی گفته بود درست است که من کلید هند هستم، ولی آن‌قدر استفاده نشدم تا زنگ زدم.

استاد عطاردی همه جوانی خود را در هند سپری کرد و شانزده کتاب درباره هند نوشت و کتاب‌های زیادی از ایشان چاپ شده است. استاد عطاردی روزی از من خواست تا در هند بمانم و کار ایشان را ادامه دهم. من سی سال پیش به هند آمدم و در لکنهو، در سلطان‌المدارس تدریس می‌کردم. مدرسه الواعظین نیز در این شهر است. در آن‌جا فقه و ادیان تطبیقی تدریس می‌شد. بیشتر شیعیان آفریقا از طریق مبلغان این مدرسه شیعه شدند. آن‌جا کتابخانه مهمی هست. من در لابه‌لای یکی از کتاب‌ها نامه‌ای از علامه امینی دیدم که ایشان از این کتابخانه بسیار تعریف کرده بود. در آن زمان سقف کتابخانه تخریب شده و کتاب‌های زیادی از میان رفته بود.

دکتر خواجه‌پیری گفت: هفت سال در

غروب در آن جا بود و شب‌ها ملاقات داشت.

ایشان ادامه می‌دهد: هند با هزار سال سابقه فرهنگ اسلامی و حکومت‌های ایران، ترک، مغول، انگلیس‌ها و هندی‌ها از اهمیت بسیاری برخوردار است. پراهمیت‌ترین حکومت‌ها از آن خلجی‌ها، مملوک‌ها، مغول‌ها و تیموریان است. جواهر لعل نهرو می‌نویسد: وقتی انگلیسی‌ها بر هند سلطه یافتند برای اولین بار هند زیر سلطه رفت؛ چون همه حکومت‌های اسلامی با هندی‌ها در می‌آمیختند، ولی انگلیس بر هند سلطه یافت. خود هندوها دوره اسلامی را دوره طلایی می‌دانند و نمی‌توانند هزار سال دوره اسلامی هند را نادیده بگیرند.

ما میراث عظیمی از دوره اسلامی در هند داریم. هیچ‌جایی از هند نیست که دارای اثر ایرانی و اسلامی نباشد. ایرانی‌ها در این جا حکومت‌ها تشکیل دادند و شهرها ساختند و علما و شعرا و هنرمندان بسیاری از ایران آمدند. آن‌ها یک تمدن واقعی را در این جا پایه‌گذاری کردند. آثار علمی با رسمی شدن زبان انگلیسی و هندی همه در کتابخانه‌ها ماند. در دوران آزادی هند و تقسیم آن

لکنهو ماندم. مدتی به ایران بازگشتم، ولی اکنون سی سال است که در هند فعالیت دارم. کم‌کم متوجه شدم که بسیاری از کتابخانه‌ها در حال خرابی است. کتابخانه مرحوم میرحامد حسین را احیا کردم. میرزای شیرازی و میرزا حسین نوری نیز که در زمان حیات خود تصمیم گرفته بودند کتابخانه تخصصی مشتمل بر کتاب‌هایی در تأیید شیعه پایه‌گذاری کنند، این کتابخانه را با اجرای مفتی محمدقلی، پدر علامه میرحامد حسین که ریشه نیشابوری دارند در هند به وجود آوردند. بعد از فوت مرحوم ناصر حسین (فرزند میرحامد حسین) کتابخانه را ناصریه نامیدند. بعد از ایشان محمدسعید به نجف رفت، ولی عمر طولانی نکرد و در هند فوت کرد. وقتی من به آن جا رفتم، دیدم همه نوشته‌های مرحوم میرحامد حسین به هم ریخته است. با همه مشکلاتی که بود، از کتاب‌ها میکروفیلم گرفتیم.

در شرح حال علامه امینی آمده است که ایشان وقتی در کتابخانه ناصریه بود، چهارهزار برگ از کتاب‌ها را استنساخ کرده بود. علامه امینی صبح می‌رفت و تا ظهر مطالعه می‌کرد، بعد از ظهر نیز تا

به پاکستان و بنگلادش، بسیاری از آثار از میان رفت. این بود که کتابخانه‌هایی مثل کتابخانه میرحامد حسین هم به تعطیلی کشیده شد و امروزه به انبار کتاب تبدیل شده است.

هند مشتمل بر بیشترین منابع نوشتاری اسلامی حتی در میان کشورهای اسلامی است. کتابخانه‌های شخصی بسیاری در هند وجود دارد. در گذشته حکومت‌ها در هند مرتب نسخه‌ها را تکثیر می‌کردند و پشتوانه این حرکت‌ها بوده‌اند. در بلگرام بیست کتابخانه عظیم تا قرن اخیر وجود داشته است. نفوذ زبان فارسی در هند بیش از حد تصور ماست. در گذشته فارسی نشانه فرهنگ هند شمرده می‌شد. هندی‌ها اگر کودکی چیزی می‌خواست شب‌هنگام گلستان را کنار بستر او قرار می‌دادند، وقتی او صبح بیدار می‌شد می‌پرسید این از کجاست؟ پدر و مادرش می‌گفتند: این تحفه سعدی است.

دکتر خواجه‌پیری چنین ادامه داد: من وقتی به دهلی آمدم، مرکز تحقیقات زبان فارسی را با حمایت وزارت فرهنگ و ارشاد تأسیس و تعدادی از متون را احیا کردم. راجه محمودآباد تمام کتابخانه

خود را وقف آستان قدس کرد. در سال ۱۴۱۹ مرکز میکروفیلم نور در دهلی به یاد قاضی نورالله شوشتری و همزمان با کنگره قاضی نورالله شوشتری به فرموده مقام معظم رهبری آیت‌الله خامنه‌ای تأسیس شد. مسئولیت این مرکز از ابتدا با من بوده است و هم‌اکنون روی میکروفیلم و تهیه فهرست نسخه‌های خطی کار می‌کنم و بیش از پنجاه هزار میکروفیلم نسخه‌های خطی را فراهم کرده‌ایم. از آن میان تعداد چهارهزار پانصد نسخه فقط از دانشگاه علی‌گره فراهم آمده است. عمده کار ما تهیه میکروفیلم و خرید نسخه‌ها است. ما پس از کار میکروفیلم و اسکن، میکروفیلم‌ها را به CD تبدیل می‌کنیم. میکروفیلم ماندگاری خود را نشان داده است. ما نسخه‌های بسیار نفیس را روی کاغذهای دست‌ساز خود منعکس می‌کنیم و یک چیزی بین نسخه چاپی و خطی به وجود آورده‌ایم. تاکنون کتاب نجات ابن سینا به خط میرداماد و صحیفه سجادیه به خط شهید اوّل را احیا کرده‌ایم. مستدرک حاکم را که مشتمل بر فضایل اهل بیت است چاپ کرده‌ایم و نسخه کهن مصنف ابن‌شبیبه را احیا کرده‌ایم و نشان داده‌ایم

چگونه بعدها نُسَاح فضایل اهل بیت را حذف کرده‌اند. ما نسخه‌های کپی را به کتابخانه‌های بزرگ جهان می‌فرستیم. در حدود هفت ماه اخیر ما حدود هفتاد عنوان کتاب را در چهل جلد تکثیر کرده‌ایم.

بخشی از کتاب‌هایی که میکروفیلم شده است در بیست جلد فهرست‌نویسی شده‌اند. کتاب‌های عربی نیز دارای فهرست عربی مشتمل بر پنج جلد است. ما مراجعه‌کنندگان بسیاری از کشورهای اروپایی داریم که گاهی تا پنج ماه می‌مانند و ما امکانات خود را در اختیار آن‌ها می‌گذاریم.

دکتر خواجه‌پیری ادامه می‌دهد: در بخش مرمت ابتکار جدیدی داریم. نوع مرمت ما با همه مرمت‌ها فرق می‌کند. کار ما در مرمت گیاهی است و به ترکیب و کاغذ صدمه نمی‌رساند و موقع مرمت آفت‌زدایی و آسیب‌زدایی هم می‌کنیم. در دو سال گذشته حدود هشتاد و پنج هزار برگ را در مشهد برای آستان قدس مرمت کردیم و در کتابخانه اصفیه نیز چند هزار برگ را مرمت کرده و قرارداد دویست هزار برگ را با کتابخانه ملی بسته‌ایم.

بخش دیگر کار ما، انساب است. سادات در سراسر هند خدمات بزرگی را انجام داده‌اند، ولی در نسل‌های جدید احتمال گم شدن هویت‌های سادات وجود دارد. آن‌ها در ازدواج با هندی‌ها دچار این آسیب می‌شوند و خدمات شیعه رو به فراموشی است. ما شجره‌ها را از کل هند گردآوری کردیم و شجره سادات نقوی را در شمال هند در سیصد متر مشتمل بر پنجاه هزار نفر کار کردیم. در این شجره‌ها ما اسامی دخترها را هم آورده‌ایم؛ چون دخترها پس از ازدواج جابجایی زیادی دارند. حکما، ادبا، هنرمندان و فقهای زیادی در میان سادات هستند. ما در هر خانواده چهره‌های برجسته را ذکر می‌کنیم. ما سادات نقوی، تقوی، زیدی و عابدی را کار کرده‌ایم و این شجره‌ها روی پوست آهو با بهترین تذهیب آماده‌سازی می‌شوند.

یک بخش از کار ما تولید هنری است. وضعیت اقتصادی شیعه در هند بسیار بد است؛ از این رو ما برای افراد تحصیل‌کرده کارهای هنری تولید می‌کنیم و ضمن پرداخت حقوق، به آن‌ها هنر یاد می‌دهیم. در واقع ما با پرداخت حقوق

ماهانه، هنر اسلامی را احیا می‌کنیم. در این مرکز در بخش هنر ۷ خطاط و ۱۵ تذهیب‌کار مشغول کارند. منبت روی چوب آبنوس نیز در این‌جا دنبال می‌شود.

بخش دیگری که اخیراً ایجاد کرده‌ایم تدوین دانشنامه تشیع در هند است. در مناطق مختلف هند آثار تشیع از میان می‌رود. به این منظور ما تنظیم دانشنامه شیعه در مناطق گوناگون شبه‌قاره را دنبال می‌کنیم. جلد اوّل به علمای کشمیر اختصاص دارد که آن را آماده کرده‌ایم. شرح حال علما بیش از ششصد صفحه شده است. علما، شعرا، هنرمندان، امرا و اماکن هر یک مستقل و در مجموع در پنج جلد فراهم خواهد شد. در لکنهو نیز کار را شروع کرده‌ایم که بیش از ده جلد می‌شود.

دکتر خواجه‌پیری درباره‌ی اهتمام شیعیان هند به فلسفه شیعی می‌گوید: در فلسفه افراد زیادی در هند کار کرده‌اند. اما امروزه جریان فلسفه اسلامی - شیعی از میان رفته است و آخرین نفر سیدمرتضی بوده است؛ شخصیتی که ابوالکلام آزاد دو مقاله در مجله الهلال در معرفی ایشان دارد. در کلام نیز بسیار کار

شده است. عرفان اسلامی نیز در هند به پایان راه خود رسیده است. جریان‌های صوفیه ادامه دارد، ولی از معنای پیشین تهی شده است.

دکتر خواجه‌پیری از اطهرعباس رضوی، نویسنده کتاب تاریخ تشیع در هند نیز یاد می‌کند و می‌گوید: ایشان مدتی به کمونیسم گرایش یافته بود و در دانشگاه کانادا تدریس داشت، ولی پس از مدتی این تفکر برگشت، به مشهد سفر نمود و در آن‌جا در هتلی درگذشت و در حرم مطهر رضوی به خاک سپرده شد.

ایشان از شریف‌باقر قرشی، مؤلف کتاب *امام صادق* نیز یاد می‌کند که برای معالجه خود به دهلی سفر کرده بود و دکتر خواجه‌پیری به تجلیل از ایشان کتاب‌های احیا کرده خود را به او هدیه می‌دهد، ولی ایشان به دلایلی نمی‌تواند کتاب‌ها را با خود ببرد و بسیار اندوهگین شده، یادآور می‌شود او با آن حال مدام به کتاب می‌اندیشد و نقل می‌کرد از محمدجواد مغنیه پرسیدم: اگر شما اجازه داشته باشی چیزی همراه خود به قبر ببری آن چیز چه خواهد بود؟ گفت: قلم و کاغذ!

در آخرین دیدار یک دوره از این

نسخه‌های خطی را که دکتر خواجه‌پیری با روش ابداعی خود بازتولید کرده‌اند برای انتقال به نجف اشرف و اهدا به کتابخانه امام متقیان علی علیه السلام دریافت کردیم.

دیدار با سلیمان راجه محمودآباد

سلیمان راجه محمودآباد هنگام ظهر در نخستین دیدار با دکتر خواجه‌پیری به ما پیوست. او می‌گفت: آقای خواجه‌پیری سفیر فرهنگی ما در ایران است. او می‌گفت: پدرم سال‌های ۱۹۳۶-۱۹۴۷ خزانهدار مسلم‌لیگ و صدر انجمن طلبه‌های هند بودند. قلعه محمودآباد در ۶۰ کیلومتری لکنهو امام‌باره بسیاری دارد. افراد بازدیدکننده بسیار متأثر می‌شوند. ما دو ماه و هشت روز عزاداریم و در این مدت جایی که از موسیقی استفاده شود، حضور پیدا نمی‌کنیم. امروزه برای به دست آوردن شرایط مناسب‌تر، اهل علم باید از علوم دیگر هم استفاده کنند و از فکر عمیق برخوردار شوند. کسی مایل نیست زحمت تحقیق به خود راه دهد. وضع اقتصادی ما نیز خیلی بد است. تدریس و تعلیم در بین شیعه در هند بسیار پایین است. ایران لازم است

مدارس غیردینی و علمی در هند تأسیس کند، تا مردمان به‌ویژه شیعه به آنجا بروند. اشکال ما در این است که خشت اول کج است. موقعیت اجتماعی شیعه بسیار پایین است. باید آموزش درست داد تا مردمان در جامعه جایگاهی مناسب داشته باشند. افراد وقتی با معلومات اندک برمی‌گردند، برای دین و جامعه و برای سرزمینی هم که در آن درس خوانده‌اند ثمربخش نیستند. من این اشکالات را می‌شنوم. این افراد گاهی مقبولیت اجتماعی سطحی پیدا می‌کنند؛ ولی دانش آن‌ها مشکلی را حل نمی‌کند. وقتی جای انسان محکم نبود انسان به مقلد از محیط تبدیل می‌شود. اگر انسان در جامعه جایگاه اقتصادی نداشته باشد جامعه او را پایین می‌آورد.

بخشی از اشکال ما به نگاه ما به علوم دینی برمی‌گردد. فیزیک، شیمی، ریاضیات و فلکیات برای ادامه حیات جامعه شرط است. افرادی که ممتاز شدند جرأت داشته‌اند. علمای دین هم جسور بوده‌اند. شما مردمان را بسازید، آن‌ها مدرسه‌ها را خواهند ساخت. پدرم می‌گفت شما پیش از ساختن مسجد، اول نمازگزار بسازید. اگر شما در هند

در دوره غزنویان است.

دیدگاه رایزن فرهنگی جمهوری اسلامی ایران

هنگام ظهر با دکتر نجفی، رایزن جمهوری اسلامی ایران در هند دیدار داشتیم. دکتر خواجه‌پیری، پروفیسور امیرحسین عابدی و علی‌رضا قزوه نیز حضور داشتند. دکتر نجفی گفت: قدمت و عمق ارتباطات هیچ کشوری به اندازه قدمت و عمق ایران و هند نیست، ما قرابت نزدیکی با ساکنان هند به لحاظ نژادی، دینی و زبانی داریم. فارسی و سانسکریت با یکدیگر مرتبط هستند. در اورنگ‌آباد آثار تاریخی هیأت ایرانی عهد ساسانی هنوز برجای مانده است. هیأت دنبال آب حیاتی بوده‌اند که همیشه زنده بمانند، ولی پادشاه هند پانجا تاترا (کليله و دمنه) را به آن‌ها داد. در این کتاب از زبان حیوانات مباحث انتقال می‌یابد. تعامل ما با هندی‌ها راحت است، چون ما را خودی می‌دانند. در مرشدآباد سمیناری داشتیم. کتابخانه آن جا ده‌هزار جلد کتاب خطی دارد. وزیر خارجه هند در این سمینار گفت: پایه ارتباط ما با کشورهای دیگر سیاسی است، ولی با ایران فرهنگی

بیمارستانی مثل بیمارستان امام رضا علیه السلام بسازید برای افراد ناتوان یک پیام خواهد داشت. امروز سلامت عمومی بسیار مهم است. برای اهل سنت کشورهای مختلفی وجود دارد، اما شیعیان فقط ایران را دارند. فعالیت‌ها باید نه از راه سیاسی، بلکه از راه فرهنگی انجام شود. ما نباید تعصب داشته باشیم. مفهوم تعصب در بیان امام صادق علیه السلام این است که ما مردمان بد خود را از بهترین دیگران بالاتر بدانیم.^۱

سخن راجه محمودآباد تداعی‌کننده ضرورت حضوری چون حضور ابوریحان بیرونی در هند بود. بیرونی با جهانی از دانش به سرزمین عجایب آمد و با آغوش باز به استقبال فرهنگ هند رفت و خوشه‌هایی از این خرمن فرهنگ‌ها چید. کتاب پاتانجلی^۲ که به خامه او فراهم آمده، نشانه پیشتازی شیعه

-
۱. «العصبة التي يأثم عليها صاحبها أن يرى الرجل شيراً قومه خيراً من خيار قوم آخرين»؛ تعصبی که صاحبش به سبب آن گناهکار می‌باشد، این است که آدمی بدان قوم خود را از نیکان قومی دیگر بهتر بداند. میزان الحکمه، ترجمه حمیدرضا شیخی، ج ۸، ص ۳۷۹۴.
 ۲. بنگرید به: پاتانجلی، ابوریحان بیرونی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۹.

است. تعداد قابل توجهی از شخصیت‌های هند نیز چنین نظریاتی را مطرح کرده‌اند. در هند از بین اقوام مهاجر بیشترین تأثیر را ایرانی‌ها گذاشته‌اند. این امر به ما کمک می‌کند تا با یک میلیارد و دویست میلیون نفر مرتبط باشیم. لذا گستره کار پهناور است. در اوایل دوره غزنوی‌ها زبان فارسی به این جا وارد شد و مسلمانان از سال ۶۰۲ تا ۹۳۲ هجری در هند حکومت کردند. خواجه معین‌الدین چشتی، امیرحسن سجزی، خواجه اشرف، جهانگیر سمنانی و علی بن عثمان هجویری در هند حضور یافتند. فضای عرفانی هند و سلاطین ادب‌پرور اسباب این مهاجرت را فراهم می‌ساخت.

حضور هزارساله ایرانیان در همه ابعاد علمی، اعم از جغرافی، الهیات، تفسیر، هنر، اخلاق، ریاضیات، طب و طبیعیات خود را نشان داده است. هند از منظر شعرای ایرانی کعبه آمال تلقی شده است. اولین بار فرهنگ‌نویسی در هند رواج یافت. ملفوظ‌نگاری عرفا مثل ملفوظات نظام‌الدین اولیا در این جا شایع شد. اگر ما به کتابخانه‌های بزرگی چون کتابخانه دانشگاه مدراس، حیدرآباد و سالار جنگ

سر بز نیم مبهوت می‌شویم. اکثر منابع هنوز معرفی نشده است. این کتاب‌ها میراث علمی هزارساله ما است. آرشیو حیدرآباد فقط ده میلیون سند فارسی دارد. در شرایط کنونی مرجع‌شناسی اهمیت دارد. اقتضای نهضت نرم‌افزاری این است که علوم پیشین خود را در همه رشته‌ها به‌ویژه در علوم انسانی احیا کنیم. این کار سترگ به همت عالی و کار گروهی نیازمند است. دو نفر در هند اسلام را ترویج کردند: یکی قاضی نورالله شوشتری بود که با دو فرزند خود در سال ۹۹۲ به این جا آمد. او اولین کسی بود که تشیع را به‌طور علنی در هند آشکار کرد، ولی در نهایت به شهادت رسید. شخصیت دوم میر سید علی همدانی بود. اسم او بیشتر زنده است. او به قول اقبال:

آفرید آن مرد ایران صغیر

با هنرهای قرین و دلپذیر موفقیت او به این دلیل بود که با گروهی ۷۰۰ نفره به هند آمد. اما با هم هماهنگ نبودند. گستردگی و پراکندگی فرهنگ اسلامی در سرزمین پهناور هند کار جمعی را می‌طلبد. آثار شیعی زیادی در هند وجود دارد. کتاب‌های تفسیری،

هند از محورهای ارتباط فرهنگی مسلمانان با هندوها است.

درگاه شیخ کلیم الله و نظام الدین اولیاء

روز شنبه ۲۴ بهمن ابتدا از درگاه شیخ کلیم الله شاه جهان آبادی در کنار مسجد جامع دیدار و در برنامه آن‌ها شرکت کردیم. پس از آن، نوبت بازدید از مسجد جامع دهلی - از آثار دوره شاه جهان - و قبر ابوالکلام آزاد (۱۳۰۵-۱۳۷۹ق) اندیشمند، ادیب، نویسنده، روزنامه‌نگار، محقق قرآن و دولتمرد مشهور هند در نزدیکی مسجد جامع دهلی بود و در پایان به دیدار قلعه سرخ از آثار دوره تیموری در کنار مسجد جامع رفتیم.

روز ۲۵ بهمن به مقبره همایون (Humayun) اولین نمونه معماری مغول در دهلی رفتیم. شیرشاه سوری (sher shah suri) اندکی پیش از همایون درگذشت و در ساسارام (sasaram) در (Bihar) دفن شد. مقبره شیرشاه (۱۵۳۹-۱۵۴۵) ویژگی‌های معماری قرن پانزدهم را دارد. مقبره عیسی خان (isa khan) (۱۵۴۷م) و مقبره ظهیرالدین محمد بابر (۸۸۸-

اخلاقی، فرهنگ‌نویسی و فلسفی در این جا بی‌شمار است و ما به مطالعات تطبیقی ادیان و دیگر حوزه‌ها نیاز داریم. به این منظور شناسایی مراکز پژوهشی هند و ایجاد ارتباط با دانشگاه‌ها لازم است.

لکنهو مرکز تشیع است و سید دلدار علی نقوی سبزواری (۱۱۶۶-۱۲۳۳ق) فرزند محمد معین نقوی و پدر محمد عباس شوشتری، علامه سیدالعلما و سلطان‌العلما از علمای برجسته شیعه در هند و تحصیل‌کرده حوزه‌های مشهد و کربلا و مدفون در لکنهو است. کتاب‌های *اساس الاصول و احیاء السنه* و کتاب *عمادالاسلام* در پنج جلد، از آثار سید دلدار علی است. این کتاب بزرگ‌ترین کتاب اعتقادی شیعه است. ما این اثر را به نجف فرستاده‌ایم. این اثر پنج جلدی در چاپ جدید، در سی جلد از سوی مطبعه حیدری منتشر خواهد شد.

هند بیش از ۳۷۰ دانشگاه معتبر دارد. دانشگاه مجازی ایندیرا گاندی حدود دو میلیون نفر دانشجو در هند و ۵۲ کشور دیگر جهان دارد. ما باید علوم مجازی خود را در خارج کشور در معرض دید قرار دهیم. توجه دانشوران هندی به منابع سانسکریت جلب شده است. عرفان در

فرا می خواند. مرگ در گورستان به فراموشی سپرده شده است و همه چیز از حیات و حرکت حکایت دارد.

از برنامه های ما رفتن به زیارت قبر نظام الدین اولیاء (۶۳۴-۷۲۵ق) و قبر خواجه امیر خسرو دهلوی (۶۵۱-۷۲۵ق) بود. خواجه نظام الدین اولیاء محمد بن احمد بن دانیال بن علی بخاری است. پدر و مادرش از ساداتی بودند که از بخارا به هند آمدند و در شهر بدایون ساکن شدند. خواجه نظام الدین پس از تحصیلات علوم شرعی با گنج شکر رهبر چشتیه آشنا شد و به سیر و سلوک پرداخت و در شمار اقطاب این سلسله درآمد. مزار او از شناخته شده ترین مزارات دهلوی است و ملفوظات ایشان توسط مریدش خواجه حسن دهلوی (متوفی ۷۳۷ق) نشر یافت.^۵

در کنار مزار نظام الدین اولیاء شخصیت های زیادی دفن شده اند. از مهم ترین آن ها به نام امیر خسرو دهلوی می توان اشاره کرد. نقل است امیر خسرو

۹۳۷ هـ ق^۱ پدر همایون و مؤسس سلسله مغول های شمال هند که به زبان ترکی و لهجه ترکی شرقی سخن می گفت، در این محوطه قرار دارد. بابر و همایون هر دو تصویرخانه و نقاشخانه داشته اند که از زمان اکبر، بخش اساسی کتابخانه پادشاهی را به وجود می آورد. نگارگران همایون در کابل و دهلوی حضور داشتند.^۲ در میان سردارانی که همایون را از کابل به دهلوی همراهی کردند، هاشم داروغه بود.^۳ در همان لیست ما با نام دو نقاش برجسته آن دوره میر سید علی و خواجه عبدالصمد آشنا می شویم.^۴

گورستان همایون از زیباترین گورستان هایی است که در تمام زندگی خود دیده ام. آغاز فصل بهار است و زمین به وجد آمده است. شب باران بسیاری بارید. امروز که در مقبره همایون و بابر هستیم، همه سنجاب ها، میناها، طوطی ها حتی زاغ ها به ترنم آمده اند. آغوش باز طبیعت همه آن ها را به خود

۱. عرفات العاشقین، ص ۳۳۸.

۲. Bayazid Biyat, Tazkiva-I Homayun Arbb. Ed. M. Hidayat tlosain. Bib. ind Calcutta, 1957, pp 76- 9, 177

۳. همان، ص ۱۷۷.

۴. همان، ص ۹- ۶۷ و ۸۷- ۱۷۶.

۵. فوائد الفوائد، ملفوظات خواجه نظام الدین اولیاء بدایونی، تألیف خواجه حسن دهلوی، تصحیح محمدلطیف ملک، به کوشش دکتر محسن کیانی، انتشارات روزبه، تهران، ۱۳۷۷.

در طلب شیخ سعدی اراده ایران کرد و شیخ نیز بر هند رغبت نموده بود، در میان دریا به هم رسیدند.^۱ وی ۷۴ سال عمر کرد و سال ۷۲۵ هجری چشم از جهان فرو بست و در زاویه شیخ نظام‌الدین اولیاء در دهلی دفن شد.^۲

بازار اندیشه در هند امروز

کندوکاو اولیه در کتاب‌هایی که به تازگی در هند به چاپ رسیده است، نشان می‌دهد در سال‌های اخیر غربی‌ها توجه فراوانی به مطالعات در حوزه‌های فرهنگی ملل شرق داشته‌اند. آن‌ها در آثار خود نشان داده‌اند که مرآورده‌های میان ملل شرق به‌ویژه با محوریت هند چگونه شکل گرفته است و آن‌ها با خود آداب و سنت‌ها را به هند بردند. در یکی از این آثار آمده است تنها چیزی که افغان‌ها را از غیرمسلمانان متمایز می‌کرد، علاقه آن‌ها به سادات و صوفیان و گورهای بوده است که پس از مرگشان برای آن‌ها ساخته می‌شد. عدم حضور مدارس و دانشگاه‌ها در سرزمین‌شان آن‌ها را از

آموزش و فرهنگ، بیگانه می‌ساخت.^۳ با این حال سراج خراسانی به عنوان یک شاعر برجسته و هنرمند^۴ نقش‌آفرین بود. پنجاب (panjab) مرکز تعامل در میان پیروان آیین هند و فرهنگ‌های مهاجر شمرده می‌شده است.

مورخان مغول قرن دهم هجری نوشته‌اند که هندوها از زمان سلطان سکندر لودی (۱۴۸۸-۱۵۱۷م) شروع به آموزش زبان فارسی کردند.^۵ در این زمینه لازم است به کتاب *منتخب‌التواریخ* اثر ملا عبدالقادر بدانی، (چاپ کلکته، ۱۸۶۴م، جلد ۱، صفحه ۳۲۳) مراجعه شود. علاوه بر این، زبان‌های هندی در دوره‌های مختلف از واژگان و فرم زبان فارسی بهره می‌برده‌اند، حتی در جنوب هند زبان‌های Dravid هنوز شماری از واژگان فارسی و عربی را در خود جمع کرده‌اند.

عموم مردم هند به آزادی و وحدت متعالی ادیان و استقلال کشور خود

3. Tazkinat al Abrar wa' lAshrar ff 27 b 306.
4. srrajuddin siraji khura sani, Diwan-i-siraji, ed Nazir Ahmad, Aligrah, 1972, pp. 5-18, 24- 28, passim.
5. Nizamuddin Ahmad, Tabaqat-I Akbari, vol. 1. Bib. Ind, Calcutta 1913, p. 171 frishtha Gulshan-I Ibrahimi (تاریخ فرشته) Lucknow, 1281 Atl p. 188.

۱. عرفات العاشقین، ص ۱۲۱۵.

۲. همان، ص ۱۲۱۶.

اهمیت می دهند. اما از فقر در روستاها بسیار رنج می برند و معتقدند در هند تعداد انگشت شماری از سرمایه داران زمام امور اقتصادی هند را در اختیار دارند.

ما کتاب *مغول‌های سفید* (white MUGHALS) نوشته «William DALRYMPLE» چاپ انتشارات پنگوئن، در شمار کتاب‌های جدید است. نویسنده این کتاب همان نویسنده کتاب *آخرین مغول* (THE LAST MUGHAL) است. او انگلیسی‌ها را دارندگان کنونی هند تلقی کرده است. این نویسنده از سید نورالدین شوشتری (خطاط و شاعر) مدافع فقرا و ضعفا (م ۱۷۴۴م) نام می برد.

در کنار قطب منار

روز ۲۸ بهمن به دیدار قطب منار (QUTB MINAR) رفتیم. این بنا در مجموعه آثاری قرار می گیرد که در تعارض با معماری بودایی، توسط خلیج‌ها ساخته شده است. جلال‌الدین فیروز (م ۱۲۹۰)، رکن‌الدین ابراهیم (م ۱۲۹۶)، علاء‌الدین محمد (م ۱۲۹۶)، شهاب‌الدین عمر (م ۱۳۱۶)، قطب‌الدین مبارک (م ۱۳۱۶) و ناصرالدین خسرو (م ۱۳۲۱) همه از امرای خلیج و حاکم بر دهلی بوده‌اند.

پس از آن‌ها به ترتیب طوغلوق (Tughluq)، سیدها، لودی‌ها، سوری‌ها و مغول‌ها حکمرانان اسلامی دهلی بوده‌اند و پس از این‌ها انگلیسی‌ها قدرت را به دست گرفتند. این بنا مشتمل بر عالی منار، عالی دروازه، مدرسه‌ها، مسجد قوت‌الاسلام، قبر علاء‌الدین خلجی و مقبره امام محمدلی مشهدی، از مشایخ شیعه^۱ است.

بنای قطب منار از سال ۱۱۹۹ در دوره سکندر لودی آغاز شد و طبقه اول مناره به دستور فرمانده نظامی سلطان معزالدین محمد غوری ساخته شده و دامادش آن را به پایان برد. و علاء‌الدین خلج (Alauddin khalaj) بخش‌های دیگر را ساخت. این مناره ۳۷۹ پله و ۶۹/۷ متر ارتفاع دارد.

دیدار از دانشگاه‌های همدرد و علیگره

پروفسور اوصاف‌علی از سادات نقوی و عضو مؤسس دانشگاه همدرد (HAMDARD UNIVERSITY) است. او

۱. امام محمدعلی مشهدی در زمان اسکندر لودی از مشهد به هندوستان مهاجرت کرد و در دهلی ماندگار شد. تاریخ بنا سال ۹۴۴ق را نشان می دهد.

به‌رغم بیماری، در جریان دیدار به استقبال گروه آمد. مؤسس این دانشگاه جمعیت هم‌درد بوده است و دانشگاه دارای دپارتمان‌های ادیان، حقوق تطبیقی اسلام، مطالعات تصوف، اقتصاد اسلامی، فلسفه اسلام و هند می‌باشد. این دانشگاه ملی - دولتی است، ولی دانشگاه دهلی و دانشگاه جواهر لعل نهرو دولتی هستند. دانشگاه هم‌درد دارای مرکز پژوهشی، آموزشی و انتشارات است.

همراه پروفیسور اوصاف‌علی از کتابخانه مرکزی دانشگاه دیدار کردیم. این کتابخانه صد و پنجاه‌هزار کتاب به زبان‌های مختلف دارد. پروفیسور غلام‌یحیی انجم رئیس بخش مطالعات اسلامی دانشگاه هم‌درد است. دانشگاه هم‌درد دارای دپارتمان طب سنتی است.

روز اول اسفند نیز طبق قرار پیشین، برای دیدار با پروفیسور علی‌محمد نقوی به دانشگاه علی‌گره رفتیم، فاصله بیش از ۱۲۰ کیلومتر بود. ساعت چهار صبح راه افتادیم، از میان روستاها، کشتزارها و درختان جنگلی به مسیر خود ادامه دادیم. گاو میش‌ها، کلاغ‌ها، قرقاول‌ها، طاووس‌ها، میناها و تعداد زیادی پرنده‌های ناشناخته در راه به چشم

می‌خوردند. هوا کمی سرد بود و مردم سروصورت خود را با شال‌های کشمیری پوشانده بودند. آثار باران‌های چند روز قبل هنوز همه‌جا به چشم می‌خورد.

ساعت ۸:۳۰ همراه یک راهنمای جوان که در دانشکده دینیات به ما پیوست، به کالج مدینه‌العلوم رفتیم. این مرکز ویژه شیعه امامی است و از سراسر کشور هند افراد برای تحصیل به این مرکز می‌آیند. مدینه‌العلم دو شعبه دارد: علوم دینی و غیر دینی. اساتید شعبه اول از تحصیل‌کردگان قم و اساتید شعبه دوم از تحصیل‌کردگان دانشگاه‌ها هستند و ریاست آن با پروفیسور علی‌محمد نقوی است.

مردم علی‌گره در دو شهر مستقل از یکدیگر به کار تجاری و علمی مشغول هستند. جمعیت شهر حدود یک میلیون نفر است. تعداد شیعه در علی‌گره حدود سی هزار نفر است. در این شهر تعدادی هم مسیحی و یزیدی هستند. قبر سرسید احمدخان در مسجدی در دانشگاه علی‌گره قرار دارد.

دانشکده‌های اسلامی گوناگونی در علی‌گره وجود دارد. پروفیسور ظل‌الرحمن مؤسس آکادمی ابن‌سینا احیاکننده طب

نیمه‌شب سوم اسفند در فرودگاه دهلی هستیم. از طلوعه صبح روز بسیار پر تلاشی را پشت سر گذاشته‌ایم. وقت تأمل است، با خود به هند از نمایی دور می‌اندیشم. این بار هند را روشن‌تر از گذشته می‌بینم. هند دارالتعامل دین‌ها و فرهنگ‌هاست و توانسته است مانع جدایی دین از فلسفه شود و به همین دلیل از ذهن‌گرایی محض فاصله گرفته و در عمل به فلسفه نزدیک شده و این امر امتیازهای زیادی را برای این سرزمین فراهم آورده است.

تأمل در اوضاع اجتماعی هند نشان می‌دهد که این کشور توانسته است رابطه خود را با سنت‌های گذشته‌اش حفظ کند؛ امری که در همه حوزه‌های زندگی فردی و اجتماعی بازتاب یافته است. دین، اساطیر، معماری، هنرها، صنایع دستی، سنت‌های خانوادگی، همه هنوز به حیات خود ادامه می‌دهند و جاذبه ایجاد می‌کنند. در حقیقت هند هنوز از گذشته خود نبریده است و مدام از آن نیرو و الهام می‌گیرد. هر چند ممکن است در دهه‌های آینده همه چیز تغییر کند، چیزی که کم و بیش محسوس است. برای ما مشخص نیست

سنتی است. ایشان نه بار به ایران آمده و کتابی با عنوان *ایران‌نامه* به زبان اردو، درباره سفرنامه‌های خود به ایران منتشر کرده است. این مرکز حدود پانصد نسخه خطی و بیش از هفده‌هزار کتاب دارد و دو موزه کوچک نیز در تمدن و علوم اسلامی فراهم آورده است. این آکادمی سی و هفت جلد کتاب چاپ کرده است. چهل و دو نسخه منحصر به فرد نیز در این مؤسسه وجود دارد که در جای دیگر نیست.

دانشگاه علی‌گه تنها یک مرکز آموزش عالی نیست، بلکه یک جنبش است و به وسیله سرسید احمد خان تشکیل شده است. در تمام هند تنها دانشکده به نام الهیات اسلامی این دانشکده است با دو دپارتمان شیعی و سنی و این دو در کنار هم و همسایه دیوار به دیوار هستند. استادان بسیار ممتازی از هر دو مذهب در این‌جا حضور دارند. در پی این دیدار، به توصیه دوستان و حسب برنامه‌ریزی پیشین، درباره جایگاه قرآن در ایران پس از انقلاب اسلامی سخنانی ایراد کردم.

در راه بازگشت

هندی‌ها چگونه این هارمونی مبتنی بر سنت‌ها را با هارمونی دیگری جانشین خواهند کرد. بعید است که بخش‌های نفوذی فرهنگ غرب بتواند هارمونی جدیدی به وجود آورد و در صورت غلبه فرهنگ‌های مهاجم، به نظر می‌رسد تنها آشفته‌گی فرهنگی بر جای خواهد ماند.

هنر هند ریشه در حیات طبیعی، آثار تاریخی و نقوش و نگاره‌های انتزاعی دارد که از دیرباز چونان خطوط اسلیمی تاروپود هنر و زیبایی‌شناسی هندی را به هم می‌بافد. اسب، پلنگ، طاووس، قرقاول، طوطی، فیل، شتر در شمار حیوانات و پرندگانی هستند که حالات مختلف آن‌ها را در این نقش و نگارها می‌توان یافت. هنوز ذهن یک هندی از طبیعت و تعامل انسان و حیوان و محیط

زیست فارغ نشده است. رابطه نزدیک انسان و طبیعت، انسان و حیوان، انسان و تاریخ، در هند حیرت‌آور است. آیین هندو در عمل، رابطه انسان و طبیعت را به خوبی تنظیم کرده است. این همزیستی را می‌توان لمس کرد.

با این حال هند نیز مانند هر کشور دیگر از برخی نارسایی‌های فرهنگی و اقتصادی رنج می‌برد. تعدد گرایش‌های دینی از یک‌طرف این مجموعه را به یکی از فرهنگ‌های بسیار متنوع تبدیل کرده است و از طرفی نیز تعارض‌ها و کشمکش‌های پنهان و آشکار، این کشور را تهدید می‌کند. مسئله جدایی پاکستان و بنگلادش هنوز از خاطره مردم هندوستان پاک نشده و مسئله کشمیر به یک نگرانی جدی هند تبدیل شده است.